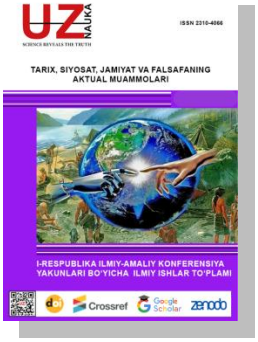
TARIX, SIYOSAT, JAMIYAT VA FALSAFANING AKTUAL MUAMMOLARI

I-RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA

YAKUNLARI BO'YICHA ILMIY ISHLAR TO'PLAMI

Issue - 9(2026) Available at www.uznauka.uz

"MUNTAXAB AT-TAVORIX" ASARINING KOMPOZITSION TUZILISHI VA UNING BESHINCHI BOBINING MANBASHUNOSLIK AHAMIYATI

Omonboyeva Shodiya Alisher qizi[1]

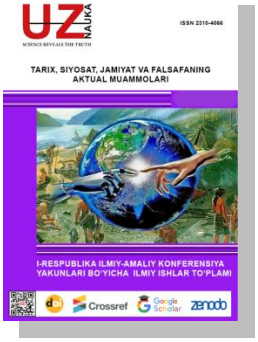
[1]*stajyor-o'qituvchi, CHDPU*

omonboevashodiya@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada Muhammad Hakimxon to'raning 1843-yilda fors tilida yozib tugatilgan "Muntaxab at-tavorix" asarining kompozitsion tuzilishi tahlil qilinadi. Asarning besh bobdan iborat umumtarixiy qurilishi fors-islomiy tarixnavislik an'anasi bilan qiyoslanadi, beshinchi bobning o'n ikki fasli kompilyativ va original qatlamlarga ajratiladi. Tadqiqot natijalari beshinchi bobning Mang'itiya va Mingiya fasllari Buxoro amirligi hamda Qo'qon xonligining XVIII asr ikkinchi yarmi – XIX asr 40-yillari tarixi uchun birlamchi manba ekanini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *Muhammad Hakimxon to'ra, "Muntaxab at-tavorix", Qo'qon tarixnavisligi, kompozitsiya, beshinchi bob, Mingiya, Mang'itiya, qo'lyozma, manbashunoslik.*

Аннотация. В статье анализируется композиционная структура сочинения Мухаммад Хаким-хана тура «Мунтахаб ат-таварих», завершённого на персидском языке в 1843 г. Всеобщеисторическое построение труда из пяти глав сопоставляется с персидско-исламской историографической традицией, а двенадцать разделов пятой главы разделены на компилятивный и оригинальный пласты. Показано, что разделы

Issue - 9(2026) Available at www.uznauka.uz

о Мангытах и Мингах являются первоисточником по истории Бухарского эмирата и Кокандского ханства второй половины XVIII – 40-х гг. XIX в.

Ключевые слова: *Мухаммад Хаким-хан тура, «Мунтахаб ат-таварих», кокандская историография, композиция, пятая глава, рукопись, источниковедение.*

Abstract. The article analyses the compositional structure of the Muntakhab al-tawārīkh by Muhammad Hakim Khan Tora, completed in Persian in 1843. The five-chapter universal-history framework is compared with the Perso-Islamic historiographical tradition, and the twelve sections of the fifth chapter are divided into compilative and original layers. The findings show that the sections on the Manghits and the Mings constitute a primary source for the history of the Bukhara Emirate and the Khanate of Kokand from the second half of the 18th century to the 1840s.

Keywords: *Muhammad Hakim Khan Tora, Muntakhab al-tawarikh, Kokand historiography, composition, fifth chapter, manuscript, source studies.*

KIRISH

XIX asr birinchi yarmida Qo‘qon xonligida shakllangan tarixnavislik maktabi O‘rta Osiyo manbashunosligida alohida o‘rin tutadi. Bu maktab vakillari orasida Muhammad Hakimxon to‘ra ibn Sayyid Ma’sumxonning “Muntaxab at-tavorix” (“Saylangan tarixlar”) asari o‘zining hajmi, qamrovi va rasmiy saroy tarixnavisligidan mustaqilligi bilan ajralib turadi. Muallif ona tomonidan Norbo‘tabiyning nabirasi, Olimxon va Umarxonning jiyani bo‘lgan,

Muhammadalixon (1822–1842) hokimiyatga kelgach esa xonlikdan badarg‘a qilingan [1; 8].

Asar fors tilida Kitob va Shahrisabzda 1259/1843-yil yozida yakunlangan, ilova qismi esa Sheralixon davri (1842–1845) voqealarini qamraydi [1]. S.Levi uni Qo‘qon tarixi bo‘yicha eng qimmatli manbalardan biri deb baholab, muallifning hukmron sulola ichki hayotiga oid shaxsiy kuzatuvlarini alohida ta’kidlaydi [5]. Shunga qaramay, asarning kompozitsion qurilishi va, ayniqsa, asosiy original ma’lumotlar jamlangan beshinchi bobning ichki strukturasi hozirgacha maxsus tadqiqot obyekti bo‘lmagan.

Tadqiqotning maqsadi – “Muntaxab at-tavorix”ning kompozitsion tuzilishini aniqlash va beshinchi bob fasllarining manbashunoslik qiymatini tabaqalashtirilgan holda baholash. Bu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar qo‘yildi: asarning bob va fasllarga bo‘linish tizimini tavsiflash; beshinchi bob fasllarini axborot manbai jihatidan tasniflash; original qatlamning tarixiy manba sifatidagi ahamiyatini ko‘rsatish.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqotning asosiy manbai sifatida asarning uch nashri olindi: A.Muxtorov tomonidan 1980-yillarda Dushanbeda chop etilgan ikki jildli faksimile [4], Y.Kavaxara va K.Xaneda nashr etgan Tokio tanqidiy matni (II jild – 2006, I jild – 2009) [2; 3] hamda Sh.Vohidov tayyorlagan o‘zbekcha to‘liq tarjima [1]. Qo‘lyozma an’anasi haqidagi ma’lumotlar A.A.Semyonov katalogi [9], E.Xurshut [7], Sh.Vohidov [8] va T.Beysembiyev [6; 10] tadqiqotlariga tayanadi.

Ma’lumki, asarning O‘zbekiston, Tojikiston va Rossiya fondlarida 12 ta nusxasi saqlanadi; ulardan Sankt-Peterburgdagi S 470, Dushanbedagi № 63 va Toshkentdagi № 592 raqamli nusxalar matnning to‘liqligi bilan ajralib turadi [1]. Faqat S 470 nusxasida Sheralixon davriga bag‘ishlangan muallif ilovasi mavjud [1].

Ishda manbashunoslik tahlilining an’anaviy usullari – tarkibiy-kompozitsion tahlil, qiyosiy-matniy tahlil (asar fasllarini muallif foydalangan “Tuhfat al-xoniy” va “Toj at-tavorix” kabi manbalar bilan solishtirish), xronologik va tarixiy-tanqidiy yondashuvlar qo‘llanildi. Har bir fasl uchun uch mezon belgilandi: xronologik qamrov, axborotning kelib chiqishi (kompilyativ yoki original) va manbaviy qiymat darajasi.

NATIJALAR

1. Asarning umumiy kompozitsiyasi. “Muntaxab at-tavorix” fors-islomiy umumtarixiy asarlar modelida qurilgan: bayon olam va odam yaratilishidan boshlanib, XIX asr o‘rtalarigacha davom etadi. Asar muqaddima, besh bob va ilovadan tashkil topgan (1-jadval).

1-jadval

“Muntaxab at-tavorix”ning kompozitsion tuzilishi

Qism	Mazmuni	Axborot turi	Manbaviy qiymati
Muqaddima	Hamd, na’t, asarning yozilish sababi, muallif	Muallif matni	Muallif biografiyasi uchun

	haqida ma’lumot		muhim
I bob	Payg‘ambarlar tarixi	Kompilyativ	Tarixnavislik an’anasi namunasi
II bob	Qadimiy Eron sulolalari	Kompilyativ	Muallifning manbalar doirasini ko‘rsatadi
III bob	Chin va Farang shohlari	Kompilyativ	Dunyoqarash kengligi ko‘rsatkichi
IV bob	Chahoryorlar, umaviylar, abbosiylar	Kompilyativ	An’anaviy islomiy tarix
V bob	Safforiylardan Mingiyagacha 12 fasl	Aralash (kompilyativ + original)	Asarning asosiy ilmiy qiymati
Ilova	Sheralixon davri, Xudoyorxonning taxtga chiqishi	Original (S 470 nusxasida)	Birlamchi manba

Jadvaldan ko‘rinadiki, birinchi to‘rt bob o‘ziga xos “kirish qismi” vazifasini bajaradi va asosan oldingi tarixiy asarlarga tayanadi [1]. Asarning hajm va mazmun markazi beshinchi bobga ko‘chgan bo‘lib, u umumtarixdan mahalliy sulolalar tarixiga o‘tuvchi “voronka” shaklidagi kompozitsiyani yakunlaydi.

2. Beshinchi bobning ichki tuzilishi. Beshinchi bob o‘n ikki fasldan iborat bo‘lib, ular xronologik tartibda Movarounnahr va Xurosonda hukm surgan sulolalarni qamraydi (2-jadval).

2-jadval

Beshinchi bob fasllarining manbashunoslik tasnifi

№	Fasl	Xronologik qamrov	Axborot manbai	Manbaviy qiymati
1	Safforiylar	IX–X asrlar	Kompilyativ	Past (ikkilamchi)
2	Somoniylar	IX–X asrlar	Kompilyativ	Past (ikkilamchi)
3	Ol Bo‘ya (Buvayhiylar)	X–XI asrlar	Kompilyativ	Past (ikkilamchi)
4	G‘aznaviylar	X–XII asrlar	Kompilyativ	Past (ikkilamchi)
5	Saljuqiylar	XI–XII asrlar	Kompilyativ	Past (ikkilamchi)
6	Xorazmshohlar	XI–XIII asrlar	Kompilyativ	Past (ikkilamchi)
7	Chingiz va chingiziylar	XIII–XIV asrlar	Kompilyativ	O‘rta (talqin jihatidan)
8	Temuriylar	XIV–XVI asrlar	Kompilyativ	O‘rta (talqin jihatidan)
9	Shayboniylar	XVI asr	Kompilyativ	O‘rta
10	Ashtarxoniylar	XVII–XVIII asrlar	Kompilyativ, qisman og‘zaki	O‘rta

11	Mang‘itiya saltanati	XVIII asr o‘rtasi – 1840-yillar	Yozma manbalar + guvohlar + muallif kuzatuvi	Yuqori (birlamchi)
12	Mingiya toifasi	XVIII asr boshi – 1840-yillar	Muallif kuzatuvi, oilaviy rivoyatlar, hujjatlar	Juda yuqori (birlamchi)

Tasnif natijasida beshinchi bob ichida uch qatlam aniqlandi. Birinchi qatlam (1–6-fasllar) klassik fors tarixnavisligiga tayanuvchi qisqa bayonlardan iborat. Ikkinchi qatlam (7–10-fasllar) ham kompilyativ bo‘lsa-da, unda muallifning chingiziy va sayyidlik legitimligiga oid qarashlari namoyon bo‘ladi. Uchinchi, original qatlam (11–12-fasllar) bobning va butun asarning ilmiy qiymatini belgilaydi.

3. Original qatlamning manbaviy asoslari. Mang‘itiya faslini yozishda muallif Muhammad Vafo Karminagiyning “Tuhfat al-xoniy” va Muhammad Sharifning “Toj at-tavorix” asarlaridan foydalangan, ammo ularni voqealar ishtirokchilaridan eshitgan ma’lumotlar va o‘z kuzatuvlari bilan to‘ldirgan [1; 7]. Mingiya faslida esa muallif xon oilasi a’zosi sifatida saroy ichki hayoti, taxt vorisligi, Xonposhsho voqeasi va Nasrullohning Qo‘qonga yurishi haqida boshqa

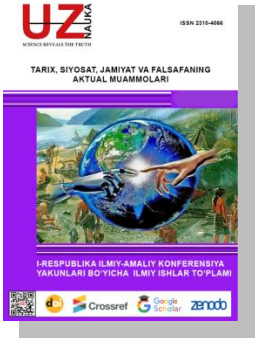
manbalarda uchramaydigan tafsilotlarni keltiradi [5]. Matnga kiritilgan maktublar – Do‘st Muhammadxonning ingliz ma’muriyatiga, Sulton Mahmudxonning amir Nasrullohga, amir Nasrullohning Muhammadalixonga yozgan xatlari – bobga hujjatli manba xususiyatini beradi [1].

MUHOKAMA

Olingan natijalar “Muntaxab at-tavorix”ning kompozitsiyasini ikki xil o‘qish mumkinligini ko‘rsatadi. Tashqi jihatdan asar Mirxond yoki Xondamir asarlariga xos an’anaviy umumtarixiy sxemani takrorlaydi. Biroq hajm taqsimoti va original axborot joylashuvi nuqtai nazaridan u mahalliy xronika va memuar birikmasidan iborat. Bu xususiyat Sh.Vohidov tomonidan qayd etilgan Qo‘qon tarixnavisligining “g‘ayrirasmiy” tarmog‘iga mos keladi [8].

Beshinchi bobning manbashunoslik ahamiyati uch jihatda namoyon bo‘ladi. Birinchidan, Mingiya fasli Qo‘qonning rasmiy tarixnavisligi – “Tarixi Shohruxiy” yoki “Ansob us-salotin” kabi asarlar bilan solishtirilganda muqobil nuqtai nazarni taqdim etadi: muallif Muhammadalixon siyosatini tanqidiy baholaydi. Ikkinchidan, Mang‘itiya fasli Buxoro manbalarini Qo‘qon nigohidan to‘ldiradi. Uchinchidan, fasllarga kiritilgan hujjatlar Afg‘oniston va Britaniya Hindistoni tarixi uchun ham qo‘shimcha ma’lumot beradi [1].

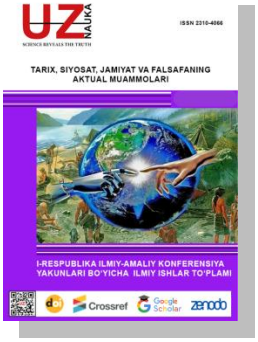
Shu bilan birga, manbadan foydalanishda cheklovlarni ham hisobga olish zarur. Muallif surgun qilingan shaxs sifatida Muhammadalixon va uning amaldorlariga nisbatan shaxsiy munosabatini yashirmaydi; shuning uchun Mingiya faslidagi baholar boshqa manbalar bilan kesishtirib tekshirilishi lozim. Bundan tashqari, asarning o‘zbek tilidagi qisqartirilgan talqini asl matndan ancha farq

Issue - 9(2026) Available at www.uznauka.uz

qiladi, unda sanalar va voqealar chalkashligi uchraydi [1]. Shu sababli ilmiy tadqiqotlarda Tokio yoki Dushanbe nashrlari va to‘liq o‘zbekcha tarjimaga tayanish maqsadga muvofiq.

Y.Kavaxaraning asarning turkiy tarjimalariga oid tadqiqoti [11] beshinchi bob, xususan Mingiya fasli, keyingi davrlarda ham mustaqil ravishda ko‘chirilib o‘qilganini ko‘rsatadi. Bu hol asarning kompozitsion “og‘irlik markazi” zamondoshlar tomonidan ham aynan shu bobda ko‘rilganini tasdiqlaydi.

Issue - 9(2026) Available at www.uznauka.uz

XULOSA

Muhammad Hakimxon to‘raning “Muntaxab at-tavorix” asari muqaddima, besh bob va ilovadan iborat bo‘lib, umumtarixdan mahalliy tarixga qarab torayib boruvchi izchil kompozitsiyaga ega. Asarning asosiy qismini tashkil etuvchi beshinchi bobning o‘n ikki fasli tarkibiy jihatdan uchta muhim qatlamni – klassik kompilyativ (1–6), talqiniy kompilyativ (7–10) va original (11–12) qatlamlarni hosil qiladi. Jumladan, asarning Mang‘itiya va Mingiya fasllari hamda ilova qismi XVIII asrning ikkinchi yarmi va XIX asrning 40-yillarigacha bo‘lgan davrdagi Qo‘qon xonligi va Buxoro amirligi tarixi uchun o‘ta muhim birlamchi manba hisoblanib, ulardagi rasmiy maktublar alohida hujjatli qiymatga ega. Mazkur ilmiy natijalardan kelib chiqib, kelgusidagi tadqiqotlarda beshinchi bobning S 470, № 63 va № 592 qo‘lyozma nusxalari asosida qiyosiy-matniy tahlilini o‘tkazish hamda Mingiya faslini rasmiy Qo‘qon xronikalari bilan tizimli ravishda solishtirib o‘rganish eng dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Muhammadhakimxon to‘ra. Muntaxab at-tavorix / Fors tilidan tarj., so‘zboshi va izohlar mualliflari Sh.Vohidov va boshq. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010. – 716 b.
2. Muḥammad Ḥakīm Khān. Muntakhab al-tawārīkh (Selected History). Vol. II / Ed. by Y.Kawahara, K.Haneda. – Tokyo: ILCAA, Tokyo University of Foreign Studies, 2006.

3. Muḥammad Ḥakīm Khān. Muntakhab al-tawārīkh (Selected History). Vol. I / Ed. by Y.Kawahara, K.Haneda. – Tokyo: ILCAA, Tokyo University of Foreign Studies, 2009.
4. Муҳаммад Ҳакимхон. Мунтахаб ат-таворих. Факсимиле. Ж. 1–2 / Нашрга тайёрловчи А.Мухторов. – Душанбе: Дониш, 1983–1985.
5. Levi S.C. The Rise and Fall of Khoqand, 1709–1876: Central Asia in the Global Age. – Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2017.
6. Beisembiev T.K. Annotated Indices to the Kokand Chronicles. – Tokyo: ILCAA, 2008.
7. Хуршут Э. Абдулла Қодирий ва тарихчи Ҳакимхон тўра // Шарқ юлдузи. – 1987. – № 4.
8. Воҳидов Ш. Қўқон хонлигида тарихнавислик (генезиси, функциялари, намояндалари, асарлари). – Тошкент: Академнашр, 2010.
9. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. Т. I / Под ред. А.А.Семёнова. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1952.
10. Бейсембиев Т.К. Кокандская историография: Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII–XIX веков. – Алматы, 2009.
11. Kawahara Y. Turkic Translations of Muntakhab al-tawārīkh by Muḥammad Ḥakīm Khān // 9th Biennial Convention of the Association for the Study of Persianate Societies. – 2023.